

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Paku Odett

Nyelvészeti médiadiskurzus-elemzés.
Az osztrák és a magyar nyomtatott sajtó elemzése
„20 évvel a vasfüggöny leomlása után“

Tézisek

Budapest
2014

1. A dolgozat célkitűzése és felépítése

A kutatómunka célja, témaköre egy internacionális-interlingvális médiadiskurzuselemzés körvonalazása és próbája „20 évvel a vasfüggöny leomlása után“. Az itt bemutatott diskurzuselemzés egy olyan módszert ismertet, amely a nyelv egyszerre véleményformáló és valóságkonstituáló erejét empirikus adatokkal támasztja alá. A kutatás középpontjában a diskurzusok azon nyelvi megvalósulásainak elemzése áll, amelyeket ismert nyelvészeti paradigmák segítségével lehet rendszerezni.

A dolgozat három nagy átfogó részből áll, amelyekből az első a kérdéskör elméleti hátterét tekinti át. Az I. fejezet az ismeret, a valóság, a nyelv és a média kapcsolatát és kölcsönhatásait vizsgálja. A II. fejezet különböző perspektívából közelít a ‚diskurzus‘ fogalmához. Az áttekintés kiindulópontja a nyelvészeti tudományág episztemológiai fordulatának bemutatása. Egy következő alfejezet a diskurzus mint nyelvészeti jelenség témakörét járja körül. Végül a nyelvészeti diskurzusfogalom különböző aspektusai kerülnek megvilágításra (úm. A ‚diskurzus‘ fogalma napjaink köznyelvében, A ‚diskurzus‘ fogalma a nyelvészetben valamint A diskurzus és a korpusz). A III. fejezetben a nyelv és a diskurzus viszonyát körvonalazzuk. Elsősorban a nyelvben rejlő, ill. a nyelv segítségével létrehozott perspektivitást, másodsorban a nyelvi struktúrákban fellelhető agonitás koncepcióját és harmadsorban a szemantikai harcokkal kivívott érvényességi és hatalmi igényeket tárgyaljuk.

A disszertáció módszerét bemutató rész a kutatás tervét vázolja fel és a nyelvészeti diskurzuselemzést, mint módszert próbálja alkalmazni. A diskurzusban rejlő nyelvészeti mélystruktúra bemutatása keretében a jelentés, az értelem, az értelmezés és a diszkurzív környezet egymásra hatása és kritikus reflektálása a téma. A következőkben tárgyalt Diskurzusnyelvészeti-Többszintű-Elemzés modellje képzi az empirikus analízis alapját, amely egyrészt magát a nyelvészeti jelenségeket, másrészt a bennük rejlő nyelvi perspektivitás lehetőségét világítja meg. Az ezt követő fejezet az internacionális-interlingvális médiadiskurzuselemzés konkrét alkalmazásának értékét és jelentőségét mutatja be. A módszertani rész az elemzés korpuszának részletes ismertetésével és a vizsgálati szoftver leírásával zárul.

A kutatómunka utolsó átfogó, nagy részét a diskurzus témájának körvonalazása vezeti be. Ezt követi a tulajdonképpeni elemzés, amelynek keretében a kulcsszavak segítségével először levezetjük, majd a kötőszavak vizsgálatával értelmezzük és reflektáljuk a konkrét diskurzus agonitális centrumait. Az empirikus vizsgálat utolsó fejezete az internacionális-

interlingvális médiadiskurzus-elemzés következtetéseit rendszerezi, valamint a kutatási kérdésfeltevés validitását és funkcionalitását hivatott ellenőrizni.

A dolgozat az elemzés főbb eredményeinek összegzésével, továbbá a téma felvetés jelentőségének indoklásával zárul, valamint kitekintést ad a kutatási téma lehetséges továbbfejlesztésére.

2. Ismeret – valóság – nyelv – média

A kutatás elméleti megalapozásául a konstruktivizmus ismeretelméleti pozíciója szolgál. Ezen elmélet azt kutatja, mely körülmények és adottságok (köztük a nyelv is), milyen módon irányítják a valóságkonstituálás kognitív tevékenységét. A valóságmeghatározás közege maga az individuum, a valóságkonstituálás hogyanja és miértje a társadalmi környezet és a valóságmegismerés eszköze a nyelv. Az ún. linguistic turn központi tézise szerint a nyelv közvetlen szerepet játszik az egyén tudatformálásban. Ez nem jelent mást, mint „hogyan a valóság észlelésében nyelvi képességeinkre vagyunk utalva és ezeket nem tudjuk megkerülni.“ (Ild. Niehr 2014:22). A nyelvészeti diskurzus-elemzés keretében abból lehet, ill. kell kiindulnunk, „hogyan a valóságkonstituálása egyáltalában csak a nyelven keresztül lehetséges, a valóságra csak a nyelv segítségével tudunk vonatkoztatni“ (Ild. Spitzmüller/Warnke 2011: 44). Az ismeret tehát nyelvfüggő és a valóság a nyelvből eredeztethető. A nyelvészeti médiadiskurzus-elemzés célja, hogy feltárja egy bizonyos kor, egy specifikus témával kapcsolatos, egy tömegkommunikációs környezetben megjelenő nyelvi struktúráit és gondolkodási mintáit, azok kapcsolatát és egymásra hatását. A média mint közeg itt a valóság részét képezi, amely a valóságot nem leképezi, hanem aktív szerepet játszik annak perspektivikus ábrázolásában. Bár a dolgozatban a társadalompolitikai valóság egy részletére vonatkoztatunk, a vizsgálat ennek ellenére elsősorban nyelvanalízis. Ennek értelmében a nyelv belső struktúrájára vonatkozó és nem moralizáló következtetések kerülnek ismertetésre, akkor is, ha a nyelv fontos szerepet játszik „a szubjektív rendszerek pragmatikus és morális irányainak meghatározásában“ (Ild. Knoblauch 2005: 172).

3. Nyelv – diskurzus – korpusz

A ‚diskurzus‘ idővel a transztextuális struktúra fogalmává vált, amely különböző tudástranzformációk alapját képezi. Vizsgálata a diskurzust közvetítőként és szűrőként definiálja a nyelv ill. a nyelvi tudás valamint a valóság között. A valóság itt egy a nyelvi stratégiák és jelentések segítségével konstruált jelenségként értelmezendő. A kutatás tárgya

tehát egy a nyelv által létrehozott szubjektív valóság, annak egyedi struktúrájával, belső logikájával, stratégiai szerepével valamint szimbolikus erejével. A nyelv itt nemcsak a valóságra, hanem az adott diskurzusra, jobban mondva az adott diszkurzív valóságra vonatkozó materialitás. A nyelv minden diskurzusban új formát ölt és egyidejűleg részt vesz a diskurzusok értelmezésében és leírásában. A nyelv fontos formai szerepet játszik továbbá a diskurzus alakításában és nagymértékben befolyásolja a diszkurzív közeget. A diskurzusban megjelenő nyelvet, ill. a diskurzus nyelvét folyamatosan formálják a szubjektív gondolkodás- és látásmódok. A nyelvhasználók észlelésből nyert ismeretei lényegesen befolyásolják és irányítják a nyelvi kifejezések felhasználásával történő receptív és produktív stratégiákat. Így lesz a nyelv a valóság részleteire vonatkozó szubjektív reflexió színtere. Ezáltal minden megismerés specifikus perspektivizáló folyamatnak van alárendelve. A nyelvészeti diskurzuselemzés nem tesz mást, mint felszínre hozza és lingvisztikailag alátámasztja ezeket a perspektivizáló folyamatokat, ill. a mögöttük rejlő gondolkodási mintákat.

A kutatás folyamán abból indulunk ki, hogy a (tudatos és/vagy tudatalatti) valóság- valamint tudáskonstitúció alapelve az agonitás. A perspektivizáló folyamatok diszkurzív közegében az érvényességi és hatalmi igényeket nyelvileg szemantikai harcok által vívjuk ki. A szemantikai harc tehát egyesíti a tudástársadalom egy bizonyos korszakának nyelvhasználatában rejlő perspektivitását és agonitását.

Azt, hogy a diskurzusokhoz szövegtörzseken keresztül férhetünk hozzá, a kutatások mai állása nem kérdőjelezi meg. A vizsgálat kiindulópontját szövegpéldák képezik, amelyekben tipikus nyelvi jelenségeket, ún. nyelvhasználati mintákat, tárhatunk fel. A ‚diskurzus‘ azonban nem egyenlő a szövegtörzsszel, sokkal inkább egyesíti azokat a kijelentésekre vonatkozó viszonyokat és feltételeket, amelyeket a szövegpéldák egy reprezentatív részleteiben tudunk fellelni. Másképpen fogalmazva: a ‚diskurzus‘ a materialitását a szövegekben, ill. a szövegek által nyeri el; a diskurzusok részleteit a szövegegyüttesek segítségével tehetjük megfoghatóvá. A ‚diskurzus‘ kijelentésrendszerként való meghatározása megegyezik M. Foucault (1969) a diszkurzív eseményekre vonatkozó leírásával: „miként van az, hogy egy adott helyen egy bizonyos kifejezés jelenik meg, és helyette nem egy másik?“ (Ibid. Foucault 1981 [1969]: 42).

A jelen korpuszt hasonló megjelenési gyakoriságú és terjesztésű, nyilvánosan hozzáférhető nyomtatott sajtó képezi. Az időhorizont a vasfüggöny leomlásának 20. évfordulója, tehát 2009. január 1-től 2009. december 31-ig terjed. A konkrét korpuszt olyan szövegekre korlátoztuk, amelyekben az *Eiserner Vorhang / a vasfüggöny* és *Panoeuropäisches*

Picknick / Páneurópai piknik fellelhetőek. Ennek eredményeképpen 521 szövegpélda képi a vizsgálat korpuszát. A szövegkiválasztás folyamán nem tettünk különbséget az egyes szövegfajták között, így a korpuszban egyaránt megtalálhatóak hírek, tudósítások, jelentések, kommentárok, vezércikkek, interjúk és olvasói levelek is.

4. Nyelvészeti médiadiskurzus-elemzés

J. Spitzmüller és I. H. Warnke (2011) Diskurzusnyelvészeti-Többszintű-Elemzés modelljükkel először bocsátottak a kutatók rendelkezésére egy olyan eszközt, amely megpróbálja figyelembe venni a paradigmára vonatkozó összes elvárást.

A jelen kutatómunka középpontjában az intratextuális szint vizsgálata áll, tehát a szöveg, mint a diskurzus materiális megvalósulásának különböző aspektusainak bemutatása. Ezen elemzési szint nyelvészeti vizsgálati kategóriái érdekes és ugyanakkor jól összehasonlítható szempontokat szolgáltatnak egy interlingvális (német-magyar) tanulmányhoz.

4.1. A diskurzus szóközpontú elemzése

A szavak, mint a diskurzus lexikális formai elemei központi helyet foglalnak el a diszkurzív formációkban és készen állnak arra, hogy meghatározzák és irányítsák a különböző diszkurzív vonalakat. Az egyes szavak, de még inkább a szókapcsolatok képesek arra, hogy komplex ismereteket képezzenek le és így konstituálják a teljes valóságot. A diskurzus szóközpontú elemzéséhez első lépésben a kulcsszavak konnotatív és kontextuális jelentését kell megvizsgálnunk. A kulcsszavak a diskurzusmező alapvető koncepciói, amelyeket a diskurzust meghatározó és irányító kijelentésekből vezethetünk le. Attól függően, hogy milyen lexémákat használunk az ösztársadalmilag releváns témák megfogalmazásánál és közvetítésénél, valamint milyen ismereteket aktiválunk általuk a befogadóknál, „különböző koncepciókat alkothatunk ugyanazon, ill. vélten azonos referencia objektumokkal kapcsolatban“ (lsd. Felder 2013: 171). A kulcsszavaknak van ezen felül még egy további specifikus perspektivizáló szerepe. A kulcsszavak nemcsak a kognitív észlelést befolyásolják, hanem rendelkeznek egy, a meglévő valóságsémákhoz tartozó felismerési és hozzárendelési funkcióval. Ezért a kulcsszavakat tekinthetjük akár a diskurzusok rendszerező elvének is. A kulcsszavak vizsgálata a jelen dolgozatban 3 szakaszra osztható: 1. – A kulcsszavak felderítése gyakoriságuk és tartalmi fontosságuk szerint; 2. – A kulcsszavak kollokációinak vizsgálata; 3. – A diskurzusvonalak meghatározása a kulcsszavak mentén.

4.2. A diskurzus propozícióközpontú elemzése

Minden kijelentés, ill. minden megnyilvánulás rejt egy propozicionális tartalmat és egyidejűleg deklarál egy (immanens) érvényességi igényt erre a propozicionális tartalomra. Mind a propozicionális tartalom, mind pedig az érvényességi igény a megértési folyamat eredménye. A propozíciók a diskurzus elemeiként különböző viszonyban állhatnak egymással, másrészt pedig a tudástartalmakkal. A propozíciók textuális mikrostruktúráján belül a különböző szintaktikai minták különösen fontos szerepet töltenek be. Az olyan viszonyok, mint az ellentétes, okhatározói valamint megengedő szerkezetek nyelvi-grammatikai mintái jól használhatóak a diskurzuspropozíciók megjelenítésére. Azon kifejezések elemzése által, amelyekben ezen viszonyok nyelvileg különböző kötőszavak segítségével jelennek meg, könnyen megfejthetővé válnak a kijelentésrendszerek és a bennük rejlő ismeret. A kötőszavaknak hasonló – bár összetettebb – perspektivizáló képességet tulajdoníthatunk, mint a lexémáknak. A kötőszavak kapcsolatot teremtenek az egyes ismeretelemek és a képzeleti tartalmak között, mégpedig a diskurzusok kijelentéseinek, ill. propozícióinak tapasztalati képletei között. A kötőszavak különösen akkor játszanak fontos szerepet, ha az egyes kijelentések kapcsolata egy komplexebb, ill. átfogóbb rendszerösszefüggést eredményez. A kötőszavak ezen értelemképző erejét korrelációs funkciójukból lehet levezetni, valamint szemantikailag tovább részletezni és tipizálni. A kötőszavak szemantikai szempontból történő csoportosítása az elemzés egyik lényegi aspektusa. Az agonális centrumok megállapításánál szóba jövő kötőszavak csoportjait az AntConc v.3.2.4 vizsgálati szoftver Concordance, valamint Collocates applikációjával vizsgálhatjuk. Egy következő lépésben megpróbáljuk hozzárendelni az eredményeket a kulcsszavak segítségével felderített tematikai koncepciókhoz.

4.3. A diskurzus agonális centrumainak levezetése

Agonális centrumok alatt E. Felder (2013) értekezése alapján a következőket értjük: „nyelvi játékokban manifesztálódott versengés a társadalomban zajló események, cselekvési lehetőségek, érvényességi igények, tájékozódási ismeretek és értékrendszerek vitatott elfogadtatásával kapcsolatban“ (Izd. Felder 2013: 172). Különösen a tömegkommunikáció van az osztársadalmi hatalmi harcoknak alárendelve, amelyek a nyelvrendszer által rendelkezésre bocsátott jelek használatán, továbbá a perspektívák, a célok és az érdekek nyomtatékosításán keresztül jelennek meg. Az 1989-es esztendő eseményei, és különösen a vasfüggöny leomlása olyan alapvető változásokat hoztak, amelyek akkor még nem sejtett

mértékben változtatták meg a világ rendjét. Az évfordulók és a jubileumok lehetőséget adnak arra, hogy a változás mértékét mégis valamely formában megjelenítsük és reflektáljuk. Az, hogy a 20 évvel később készült mérleg nem egyhangúan pozitív, talán nem lep meg senkit. Az elemzés eredményeképpen a következő 7 agonális centrumot azonosítottuk és részleteztük: ›kelet‹ vs. ›nyugat‹, ›egység‹ vs. ›elszakadás‹, ›szabadság‹ vs. ›biztonság‹, ›esélyek‹ vs. ›veszélyek‹, ›nemzeti identitás‹ vs. ›európai identitás‹, ›stabilitás‹ vs. ›gazdasági válság‹ valamint ›emlékezés‹ vs. ›jelen‹.

5. Az internacionális-interlingvális médiadiskurzus-elemzés eredményei

Az internacionális-interlingvális médiadiskurzus-elemzésben és másik médiadiskurzus-elemzésekben az a közös, hogy valamennyi a világban előforduló események, jelenségek és azok nyelvi megformálásának valamint ezzel egyidejűleg a valóság konceptualizálásának viszonyát tárgyalja. Különös kihívást jelentett a munka azáltal, hogy egy összehasonlító, német-magyar vizsgálatot végez, a nyomtatott sajtóban megjelenő tömegkommunikációs szövegfajták segítségével. A jelen összehasonlító diskurzuselemzés egyrészt internacionális, tehát több államot érint, másrészt interlingvális, tehát több nyelvet vesz figyelembe.

Az internacionális-interlingvális médiadiskurzus-elemzés célja, hogy összehasonlítsa a különböző nyelvközösségek tömegkommunikációjában megjelenő diskurzuskoncepciókat, és felmutassa a bennük rejlő hasonlóságokat és különbségeket. Ez többek között arra szolgál, hogy bizonyítsuk és nyelvileg alátámasszuk a vizsgált közösségekben fellelhető közös és eltérő valóságkonstrukciókat valamint cselekvésirányító koncepciókat. Az agonális centrumok ismert nyelvészeti kategóriák segítségével történő elemzése és bemutatása mellett, az internacionális-interlingvális médiadiskurzus-elemzésben fontos szerepet játszik a „kommunikációs folyamatok nyelvileg megjelenített transznacionalizálódásának“ (Izd. Gür-Şeker 2012: 221) felkutatása. Végül is ezek a folyamatok nagyban hozzájárulnak egy európai nyilvánosság megteremtéséhez. Az itt bemutatott, a kulcsszavak és a kötőszavak vizsgálatával operáló, internacionális-interlingvális médiadiskurzus-elemzés összességében azt hivatott illusztrálni, hogy milyen központi témákat dolgoznak fel a nemzeti diskurzusok és hogy milyen módon lehet nyelvileg bizonyítani az azokban rejlő érvelési stratégiákat. A kutatási érdeklődés középpontjában tehát az a kérdés állt, hogy hogyan lehet meghatározni a különböző nyelvközösségekben fellelhető diskurzusjelenségek nyelvi konstitúcióját annak

érdekében, hogy felvázoljuk a nyelvekben gyökerező, a közös európai nyilvánosság megteremtésében szerepet játszó hasonlóságokat, ill. különbségeket.

6. Összefoglalás és kitekintés

A jelen kutatás azt hivatott megmutatni, hogy miként lehet az elmélet – a nyelvészeti paradigmában még mindig túl általános – definícióját különböző metodikai megközelítéssel konkrétabbá tenni. Az érdeklődés fókuszában azonban továbbra is a diszkurzív praktikák és stratégiák leírása áll, ahelyett, hogy általános érvényű megállapításokat fogalmaznánk meg az elmélet és a módszertan számára. Ennek érdekében a jelen vizsgálat összesen két szinten (lexémák és proposíciók) világította meg a perspektivizáló cselekvési és gondolkodási minták nyelvi eszköztárát. Az ehhez szükséges vizsgálati anyagot a kétnyelvű korpusz kvalitatív elemzése szolgáltatta. Megmutattuk, hogy milyen tényezők befolyásolták az ismeretanyag konstituálását az előzményekben, ill. a recepció közben, valamint hogy ezek nyelvileg hogyan jelentek meg. A kulcsszavak által előhívott asszociációs terek és a kötőszavak tudáskonstituáló erejének vizsgálata, tanulságos bizonyítékokat hozott a nyelv által irányított cselekvési koncepciók meglétére. Összességében azt mondhatjuk, hogy a diskurzus szóközpontú elemzése mindkét nyelvben hasonló intenzitással és fontossággal bír az agonális centrumok meghatározását és rögzítését illetően. Ezáltal nagy szerepet játszhat az internacionális-interlingvális korpuszok megközelítésében és analízisében. A kulcsszavak kollokációinak közelebbi vizsgálata mindkét nyelvben egyenlő fontosságú stratégiákat és koncepciókat szolgáltatott. Egyidejűleg nyilvánvalóvá tette az olyan különbségeket, mint például a határ mint mentális akadály tematizálását a német nyelvű korpuszban. Az itt használt szoftverfunkció a többnyelvű elemzés keretében egy kváziszinkron eljárást biztosított. A kulcsszavakat először gyakoriságuk és tartalmi fontosságuk alapján gyűjtöttük össze. A szókapcsolatok részletes vizsgálatában a szintén a szoftver által támogatott KWIC-formátumot alkalmaztuk. A 7 azonos diskurzusvonal meghatározása elengedhetetlen feltétele volt a következő központi elemzési egységnek. Itt is az volt a cél, hogy olyan nyelvi aspektust válasszunk, amely lehetővé teszi a két nyelv jelenségeinek közvetlen összehasonlítását. Az ellentétes, okhatározói valamint megengedő szerkezetek nyelvi-grammatikai mintái a kötőszavak elemzési kategóriájában szemléletes koncepciókat nyújtottak az agonális centrumok leírásakor. A diszkurzív koncepciók részletes bemutatására különösen az ellentétes kötőszavak vizsgálata adott lehetőséget. Mind az ellentétes mellérendelő, mind pedig az ellentétes alárendelő kötőszavak mindkét korpuszban átlagon felüli gyakorisággal és sokféle

módon jelentek meg. Ez okból különösen hatékonyan használhattuk ezeket a 7 diskurzusvonal meghatározásához. A kauzális viszony elemzése elsősorban az alárendelő kötőszavaknál hozott jól értékelhető eredményeket. Míg a német nyelvű korpuszban a kauzalitás kifejezésére a különböző alárendelő kötőszavak majdnem azonos számban jelentek meg, addig a magyar nyelvű korpuszban legtöbbször a *hiszen* kötőszó használatára került sor. A vizsgált diskurzusvonalak mentén megjelenő megengedő viszony szintén a német nyelvű diskurzusban bírt nagyobb jelentőséggel. A magyar nyelvű korpuszban a megengedő alárendelő kötőszavak legalább 3 diskurzusvonal tekintetében egyetlen példát sem hoztak.

A bemutatott internacionális-interlingvális diskurzuselemzést többek között a J. Spitzmüller és I. H. Warnke (2011) Diskurzusnyelvészeti-Többszintű-Elemzés modelljének továbbfejlesztéseként lehet értékelni. Az kívántuk vizsgálni, hogy az internacionális-interlingvális aspektus hogyan befolyásolja, ill. alakítja összességében a diskurzuselemzés eredményeit. A munka továbbá ösztönzést kíván adni további internacionális-interlingvális kutatásokhoz, hiszen a közös európai nyilvánosság átfogó megjelenítése és értékelése csak hasonló vizsgálatok eredményképpen képzelhető el.

Irodalom

Felder, Ekkehard (2013): Linguistische Diskursanalyse im Forschungsnetzwerk *Sprache und Wissen*. In: Viehöver, Willy/Keller, Reiner/Schneider, Werner (Hrsg.): *Diskurs • Sprache • Wissen*. Interdisziplinäre Beiträge zum Verhältnis von Sprache und Wissen in der Diskursforschung. — Wiesbaden: Springer VS, 167-197.

Foucault, Michel (1981 [1969]): *Archäologie des Wissens*. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Gür-Şeker, Derya (2012): *Transnationale Diskurslinguistik. Theorie und Methodik am Beispiel des sicherheitspolitischen Diskurses über die EU-Verfassung in Deutschland, Großbritannien und der Türkei*. — Bremen: Hempen.

Knoblauch, Hubert (2005): *Wissenssoziologie*. — Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft mbH.

Niehr, Thomas (2014): *Einführung in die linguistische Diskursanalyse*. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Spitzmüller, Jürgen/Warnke, Ingo H. (2011): *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*. — Berlin et al.: Walter de Gruyter.